

VÁRKONYI NÁNDOR

(AZ EMBER) 1957-ben jelent meg *Az üstökös csóvája* című — Petőfi-legendákat oszlató — könyve. Egyik legelső kritikámat e munkájáról írtam. Személyesen akkor találkoztunk először, Lovász Pál pécsi lakásán. Beírta nevét a könyvbe, s néhány ajánló sort, melyben „kedves öcsém”-nek nevezett. Ismeretűgünk — talán modhatom: barátságunk — azóta tartott.

Az utolsó üzenetet néhány napja kaptam tőle. Jóformán meg se száradt a tinta a papíron: „Most csak röviden: a *Pergő évek* Kodolányi-fejezetét romvom írtó gózzel...”

Befelé figyelő, személyes dolgaival keveset törődő, önmagáról alig szóló ember volt. Pécssett úgy tudták — sokáig magam is —, hogy az első világháborúban légnyomás következtében vesztette el hallását. Amikor hetven éves volt, 1966-ban, és elkísértem hozzá Németh Lászlót, aki ebből az alkalomból „interjú” készített vele, akkor tudódott ki, hogy vérhas, meg tüdő- és középfülgyulladás következményeként süketült meg.

Fogyatkozása nem vált korláttá. Ellenkezőleg: a csapást életébe tudta építeni, értékévé tudta szublimálni.

Csak írásban — levélben, jegyzetfüzetben, blokkon — lehetett vele beszélgetni. Aki meg akarta magát értetni, azt a pontos, tömör, lényegyet markoló fogalmazásra kényszerítette ez az érintkezési forma. Másrészt így terebélyesedett ki az a legendás méretű — csak Kazinczyéhoz hasonlítható — levelezése, a kapott és küldött levelek óriási tömege, melynek fölhasználásával és földolgozásával élete végén önéletrajzának megírásába foghatott.

Annak az embernek a jellegzetes hangján beszélt, akinek szava mögül hiányzik a hallás. Aki először találkozott vele, s meglepte a váratlan helyzet, azt mosolyával, kedvességével ő segítette át zavarán. Mondják, volt idő, amikor a pécsi egyetem magántanáráként a bölcsészeti fakultáson előadásokat tartott. Ha a beszéd lendületében felerősödött vagy eltorzult a hangja, egy hallgatónak az utolsó padban az volt a dolga, hogy föltartsa a kezét. Ő kérte meg rá.

Csaknem harminc éven át volt a pécsi egyetemi könyvtár „mindenesé”. Szakozott, lajstromozott, egy időben a könyvtár vezetését is ellátta, irányította a beszerzést, könyvek ezrei mentek át a kezén, beléjük tekintett, rengeteget el is olvasott. A kollégák és a kutatók bizalommal fordulhattak hozzá tanácsért. Roppanat tájékozott volt. Óriási olvasottsággal, csodálatos emlékezzettel rendelkezett.

Hatalmas tudását könyvekből, autodidakta módján szerezte meg. Az első világháború éveiben csupán öt félévet hallgatott a pesti bölcsészeten, a többi katonasággal számították be. Mintha a közlekedőedények törvénye az érzékszervek működésére is érvényes volna: a csönd betömte fülét, de szeme annál érzékenyebben szívta föl a látható világ képét, a könyvekből szerezhető tudást. A megismeréshez a betű, a könyv, az olvasás nyitott számára kaput. (Szép könyvet írt *Az írás történetéről*.)

A divatosra, a „modern”-re kissé gyanakodva, ironikusan nézett. „Pipaszurkáló” — mondta a Mecsek hátába szúrt hatalmas beton tévé-toronyra, amikor erkélyünkről körbepillantott. De könyvekkel körülbástyázott világában, a sebből, a süketésgéből is értéket csiholva, s fogyatékoságot megnevesítve, mindvégig eleven kapcsolatban élt környezetével. Példát adott, hogy egy vidéki város könyvtárszobája fölé teljes emberi és írói életet lehet boltozni. Megmutatta, hogy a látszólagos és vélt magány szigeteiről az emberi múlt nagy távlataira és jövőndő reményégre nyílnak kilátás.

Fiatal alakját — sok humorral és nagy szeretettel — a kiváló barát, Kodolányi János rajzolta meg, és emelte az irodalomba az emberiség őskorában játszódó regényében, a *Vízözön*-ben. Ő Úr-Ba’u, a „süket könyvtáros”, É-anna hatalmas könyvtárának igazgatója, „Isten hűséges kutyája”. „Úr-Ba’u, azaz Ba’u szolgálja, mint minden reggel, aznap is erősen megkésve rohant föl a könyvtár lépcsőin, amikor Útnapistim meglátogatta. Kézzel-lábbal iparkodott, hogy a ké-

sést csökkentse. Örökké rohant. Örökké elkésett. A könyvtár látogatói gyakran úgy kuporogtak a lépcsőkön, mint a verebek. Ő meg széleseben rohant föl, bevágódott a nehéz bronzkapu, már messziről integetett, szabadkozott, sajnálkozott, de hát annyi a dolga örökké..."

Tiszta ember volt. A hűség és a szolgálat embere volt. Példa-ember volt. Szívós és önzetlen, makacs és szerény, szenvedélyes és önmagát sohasem sajnáltató. Elviselte, ha dicsérték, ha jórt mondtak róla. S eltűrte, ha eszméit agyremek közé sorolták, vagy tudomást se vettek róla. Megjelent tudós monográfia, mely a magyar irodalmi kritika legutóbbi hét évtizedét tekintette át Gyulai Páltól Lukács Györgyig — nevének említése nélkül. *Szíriat oszlopai* című könyve átdolgozott kiadásának megjelenésére évtizedekig kellett várnia. „Pár év... mi az örökkévalósághoz képest?” — mondta mosolyogva, s a mély ráncok szétfutottak szikár, csontos arcán.

(AZ IRODALOM ÉLETE ÉS TÖRTÉNETE) A két háború között, a huszas évek végén, a harmincas évek elején a magyar vidék szellemi élete fokozatosan önállósult. Nem az országos érdekek ellenében, de sajátos és önálló főladatokat vállalva, az egyetemes értékeket gazdagítva. Főként az egyetemi városokban, a bölcsészeti karok árnyékában tapadtak meg és sarjadtak ki a vidéki kulturális élet magvai. Debreceben az Ady Társaság adott otthont a helyi irodalmi törekvéseknek, s tolt dobogót a népi írók, zászlóbontásához. Szegeden, ahol Tömörkény, Móra, Juhász Gyula már a tápláló hagyomány forrását is megnyitotta, egy egész fészkeljnyi fiatal író- és tudós nemzedék szerveződött csoporttá Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma néven. S Pécsen is, a pozsonyi egyetemnek a városba költözése után, lehetőség nyílt, hogy a helyi érdekeken túltelkintő, országos főladatokat és gondokat vállaló irodalom és szellemi góc, csoportosulás jöjjön létre.

Ennek a pécsi illetőségű, de a két háború közti magyar irodalomban is nyomot hagyó szellemi életnek legfőbb szervezője, mozgatója, organizátora Várkonyi Nándor volt. 1925-ben és 1926-ban Pécsen megjelenik a *Symposion* két vastkos kötete: Várkonyi nemcsak írással szerepel mindkét számban, hanem a folyóiratnak, illetve könyvsorozatnak tervezett kiadvány szervezői és kiadói gondjait is vállalja. A *Symposion* a magyar szellem-történeti kutatás egyik első bázisaként született meg, s ha a jelentősebb munkatársak — Halász Gábor, Kerényi Károly, Németh Antal, Sárközi György, Szerb Antal, Várkonyi Nándor, akkor még mind inkább innen, mint túl a harmincon — útja később szét is vált, ez az indulás és együttes bemutatkozás jól mutatja, hogy milyen igényel és „csillagzatállásban” kezdődik Várkonyi írói és irodalom-szervező pályája.

A nemzedékének legjobb, legfőlkészültebb gondolkodóival kapcsolatot kereső Várkonyi figyelme egyszerre tapad a jelenre, az akkori tudományos gondolkodásra erjesztően ható szellem-történeti kutatás eredményeire, a kortárs világirodalom értékeire, és a múltra, a magyar irodalom lepergett évtizedeire. Tanulmányt ír Claudelről, Verhaerenről, Huysmansról, Anatole France-ról, s megírja a századforduló magyar irodalmának történetét Arany János halálától (*A modern magyar irodalom 1880—1920*, később átdolgozott és bővített formában *Az újabb magyar irodalom 1880—1940* címmel jelenik meg a munka), új eredményeket hozó kutatást végez a Petőfi-ikonográfiában, hasznos kézikönyveket és antológiákat szerkeszt. Az irodalom élete és története, az egyetemes és a hazai értékek mindig szétválaszthatatlan egységet jelentettek számára. Világirodalmi tanulmányainak távlatában szemlélte (még a közel-látásból származó tévedések árán is) a kortárs magyar irodalom jelenségeit. S az irodalom eleven mozgását, vérkeringését és izomműködését kereste a klasszikussá balszamoszott értékek mögött.

Mint kutató nem vált szobatudóssá. Kitűnő gyakorlati érzékkel rendelkezett. Irodalom-történeti munkáit munkaeszközöknek, „kézikönyveknek” szánta, olyan tájékoztató, rendszerező, eligazító munkáknak, amelyeknek becsét, időálló értékét gyakorlati hasznuk, s nem a bennük megfogalmazott megfőllebbezhetetlen ítélet adja. S nagyszabású irodalom-története létrejöttét, megszületését is igen ötletes, gyakorlatias módszer alkalmazásának köszönheti. Levelezést kezdett kortársaival, önéletrajzot, bibliográfiát kért tőlük, s ha neki hiányzott, műveiket is elkérte olvasásra.

Az irodalom-történész Várkonyit gyakorlatias célok vezették; irodalom-szervező munkáját viszont kipróbált értékekhez igazította.

Esz­té­ti­kai elve­ken nyu­g­vó i­gé­nyes­se­ge és ki­váló szer­ve­ző ké­pe­ssé­ge hoz­ta lét­re és tar­tot­ta fenn a ne­gy­ve­nes évek egy­ik leg­jobb ma­gyar iro­dal­mi fo­lyó­íra­tát, a *Sorsunk*-at. 1941-ben, a tíz­éves fen­nállását ün­neplő Janus Pan­nonius Iro­dal­mi Társaság in­ditotta meg a lapot, s egés­zen 1948-ig, az iro­dal­mi társasá­gok fel­oszlásáig je­lent meg. A Zrinyi gon­do­latát — „Egy nem­zet­nél sem va­gyunk alább­valók” — hom­lokára tűző fo­lyó­írat a másod­ik világhá­ború és a ter­jedő fa­sziz­mus éveiben a hu­mán­um védel­mét, az egyetemes ma­gyar iro­dalom érde­keit vállalta. „Aho­gy a ma­gyar éle­t egész kérdéshalmazát szer­ves egészben látjuk, éppúgy nem fogjuk tá­jak szerint osztályozni a kérdé­sek kutatóit s a toll mun­kásait. Csak egy célunk lehet: minél mélyebben megismerni az egyetemes ma­gyarságot, s a szel­lem fe­gyvereivel szolgálni megerősödését” — írta Várkonyi a fo­lyó­írat beköszön­te, programadó cik­kében. A *Sorsunk* a németesítő törekvések idején bástya, az iro­dalom népi és urbánus táborra tör­té­nő me­gosztása helyett minden bec­su­letes ér­te­ket vállaló és egybefogó fó­rum, a fa­sziz­mus ellen a hu­mán­um szí­gete volt. Segítette, bátorította a fiatal írókat (előszőr közölte pél­dául Fodor An­drás, Rákos Sándor, Simon István verseit, Mészöly Miklós novelláit), kap­csolatot tartott az elszármazottakkal (pél­dául Kodolányival), otthont adott az it­tenieknek és az ide­kerülteknek (pél­dául Bárdosi Németh Jánosnak, Csorba Győzőnek, Takáts Gyulának, Weöres Sándornak).

Hogy Várkonyi tevé­keny iro­dalomszer­ve­ző és szer­kesztő mun­kája mit je­len­te­tt a két há­ború közti ma­gyar iro­dalomban, még alig ismerjük. Egy-egy pub­li­káció, mint legutóbb Szabó Lőrinc leveleinek vá­lo­gatott kö­te­te — ahol a költő Várkonyihoz írt tizenegy leve­lét olvashatjuk — azon­ban már sejteti ezt a sze­re­pet. Hát ha egyszor sor kerül Várkonyi levelezésének is a kiadására! Kölcsönösen eszmél­te­ző, gazdagító, művekben is nyomon kö­vet­hető szemé­lyes kap­csolat, barátság különösképpen két íróhoz fűz­te: Kodolányi Jánoshoz és Weöres Sándorhoz. *Pergő évek* című fél­be­maradt, de töredékesen is nagyszabású, kiadásra méltó önéle­tra­ja a két há­ború közti ma­gyar iro­dalom mélyebb megér­te­zésének és egy ki­véte­les ké­pe­sségű iro­dalomszer­ve­ző és író igaz megismerésének lehet majd a forrása.

(LÁTOMÁS AZ EMBERISÉG MŰLTJÁRÓL) Várkonyi legismertebb — nevének népszerűsége­t szerző — mun­kája a *Szíriat osz­lo­pai*. Amíg másokat a „gyorsuló idő”, a titok­za­tos jövő kérdései fog­lalkoztattak, s utó­pisztikus-fantasztikus ál­mokat szőttek az emberiség holnapjairól, ő a — sem­mivel sem kevésbé iz­ga­tó és ismeretlen — távoli múlt felé fordult, s az em­beri történelem lepergett századait idézte meg. Figyelmét az írásbeliség meg­je­le­nése, az ismert em­beri történelem előtti korszakra irányította, arra az időre, amellyel az eg­zakt tudományok egyáltalán nem — vagy csak alig — fog­lalkoznak. Könyvének fő kérdése így fogalmazható meg: Mi előzte meg az ismert törté­ne­lmet? Mi az oka annak, hogy az ókori nagy­kul­túrák látszólag előzmény nélkül jöttek létre?

Élete csaknem utolsó négy évtizedét ez a munka töltötte ki. A *Szíriat osz­lo­pai* 1940-ben je­lent meg előszőr, ezt két év múlva követte a másod­ik kiadás; új, átdolgozott, az eredeti terjedele­m többszörösére bővített formában 1972-ben látott napvilágot a Magvető Könyvkiadónál. (E munka részének tekinthető *El­vesztett Paradicsom* című kéz­ira­ta még kiadásra vár.)

Várkonyit az emberiség múltjának tervszerű és módszeres tanulmányozása során négy — s egy ponton föl­tü­nően összevágó — mozzanat ragadta meg:

1. Az egész Földgolyón találhatók olyan megalit emlékek, piramisépítkezések, rom­mezők, templomvárosok, dolmenek, kőkörök, öszs­zobrok, csillagvarták, kőbe vésett jelek, amelyek eredetéről és elterjedéséről kevés megbízható ismeretünk van.

2. A Földkerekség minden népénél, a földrajz és az éghajlatok összes öve­zetében a megisméltődő világpusztulás emléke, a különféle ví­zözön-mondák és egyéb katasztrófa-hagyományok sokasága maradt fenn.

3. A trópusok minden táján, a tengereken innen és túl, a legarchaikusabb emberfajtának, a törpe népfoszlányoknak a jelenléte figyelhető meg.

4. Némely növény- és állatfajták hasonló elterjedést mutatnak.

Várkonyi e kérdések — és tények — magyarázatát „az egykori összekötő földrészek feltevéseben” találta meg. Hipotézise szerint „az ember megjelenése óta földrészek, szigetek vagy akár tengerpartok sülyedhettek el”. „Ez a tétel

segített el aztán — írja a továbbiakban — az ókori nagy kultúrák előzmény nélküli feltűnésének magyarázatához, amely felismerés végül e könyv kidolgozásának közvetlen elindítója volt.” (Várkonyi tételét hipotézisnek, könyvét „látomás”-nak mondja. Mások a földrészek elsüllyedésének lehetőségét tagadják. Így Stegena Lajos, aki *Atlantisz* című könyvében — Gondolat Kiadó, 1963 — Várkonyi nevének említése nélkül a földrészek — így a Platón által Atlantisznak nevezett földdarab — elsüllyedésének hipotézisét elutasítja, s a hamis romantika és legenda világába utalja.)

Várkonyi az írásbeliség megjelenését megelőzően egy hosszú korszak létét föltételezi. E korszak életének, a régi kultúrák képeinek megrajzolásába és az említett kérdések megválaszolásába magyarázatul az emberiség szellemi hagyományaira, a mítoszokra támaszkodik. Az emberiség őstörténetét, a mítoszok keletkezését így értelmezi: „Ösemlekezése (mítoszai) szerint az ember eredetileg benne élt a harmóniában, teljes közösségben a természettel, tárgya volt a rendnek, mint a növény és az állat. De sorsa az lett, hogy ki tudott belőle lépni, a természet alanyává küzdötte fel magát, s rendjét saját, önös céljainak vetette alá. Diszharmoniót teremtett, de hogy zavart vethessen a roppant szerkezetbe: a Kozmoszba, előbb fel kellett ismernie hozzá való viszonyát, átélnie a szerkezet lényegét, rendjének törvényeit. Tették következményeképp elkülönült, magára maradt, s egymagában szembekerült a teremtés többi részével; a magány súlya, a hatalom terhe önvádra, a bűn tudatára ébresztette, s ezt az élményt örökítette meg a bűnbeesés mítoszaival. Élete ettől fogva visszavágyódás az elvesztett öntudatlan harmóniába. S minthogy visszalépnie, belemerülnie többé nem lehetett, újratereit, lemásolni igyekezett. Áldozataival a természetnek a kizsákmányolást megbotlott rendjét kívánta helyreállítani, restituálni, rituásaival a Kozmosz törvényeit utánozta, regéiben, látomásaiban a rend nagy ősképeit idézte maga elé, misztériumaiban a Paradicsom bezárult kapuit nyitogatta.”

Várkonyi nem tudós, főként nem — saját szavával — „tényhívó pozitivistá”. A *Sziriai oszlopai* nem a hagyományos értelemben vett történettudományi munka, hanem mítosz-értelmezés. Támaszkodik a különféle természettani és történeti adalékokra, az antropológia, a folklór, a régészet, a növény- és állatföldrajz, az etnológia, a föld-, víz- és természetrajz, a földtan, a geográfia stb. kutatási eredményeire, de legfontosabb vezetőül „az emberiség régés hagyományait” használja föl. Számára a mítosz, a monda, a hagyomány nem „mese”, hanem egy elsüllyedt világ emléke, üzenete, s ennek a szellemi emlékműnek a valószínűségeit keresi. Várkonyi nem végzett egyetlen ásonymnyi eredeti régészeti kutatást. Az ő munkája a könyvekben talált ismeretek értelmezése, magyarázata, szintézisbe hozása volt.

Könyve mintegy kitágította az emberiség történetét. Föltételezése szerint az emberiségnek volt egy olyan korszaka, amikor az ember „oly tudománnyal rendelkezett, mely belátást biztosított neki a kozmikus törvények rendjébe, s az élet véletlenei fölé emelte”. Ez volt a természeti vagy mítikus ember korszaka. Erről a korszakról tanúskodnak az emberiség mítoszai. (Ennek a természettel harmóniában élő, mítosz-teremtő embernek a látomása tettenérhető Weöres Sándor költészetében. Az emberiség őskorát támasztja föl Kodolányi a *Vízözön* és az *Új ég, új föld* című regényében. Németh László kérdésére: „Nem különös, hogy Magyarországon a harmincas években, egymástól függetlenül az őstörténet, a mitológia iránti érdeklődés egyszerre annyi önálló agyvelőben tört föl?” — Várkonyi szerényen azt válaszolta: „Párhuzamos dolog volt...”)

Ha már a párhuzamokról beszélünk, legyen szabad rámutatni egy olyan — részleteiben eddig még nem vizsgált, s itt is csak érinthető — analógiára, gondolatlan egyberímelésre, amely Várkonyi „látomása” és Teilhard de Chardin eszmévilága között némely ponton fölfedezhető. Várkonyi a régi ember világképét kereste, a mítoszok korát rekonstruálta. Fentebb hosszasan idéztük, milyenek látták az emberiség őstörténetét, paradicsomi állapotát, majd bűnbeesését, s mivel magyarázta a mítoszok keletkezését. Ez a kép sokban emlékeztet Teilhard ember- és világgépére, a világegyetemről és az emberi történelemből alkotott víziójára, arra, amit a világ és az ember genezisééről mond. Várkonyi sem volt tudós a hagyományos értelemben, akárcsak Teilhard: az intuíción, a vízió egyikük sem zárta ki a kutatás területéről. Várkonyi elfogadta a modern kor nagy fölfedezését, az evolúció tanítását, abban a Teilhard-i értelemben, amely a világot állandó teremtésnek fogja föl, s a világ fejlődését a szellem növekedésé-

nek tekinti. Várkonyi abban a tekintetben sem volt tudós, hogy hipotézisének, víziójának filozófiai általánosítását kidolgozta volna. De ha munkájának filozófiai alapjait keressük, megint csak olyan eszmékhez jutunk — a humánus és a teljesség igénye, a hit az életben és az abszolútban, a tudat primátusa —, amelyek a nagy francia gondolkodóval rokonítják.

Várkonyi könyvét a kiadó „lenyűgöző, regényes látomás”-nak nevezi. Ami benne adat, fölhasznált tudományos eredmény és műveltséganyag, azt bizonyára gazdagítani vagy cáfolni fogja a tudomány. (Ezért is volt szükség az újabb és újabb átdolgozásokra.) De ami benne „regény” és „irodalom”, ami egy szuverén elme víziója, az elgondolkoztató, fölvilanyozó, megtermékenyítő érték marad a jövőben is.

KERESZTURY DEZSŐ VERSE

Születés halál

*Születés halál: dallam és
szó, múltból Éden-villanás,
vágyott cél, sejtett tanács;
kút s szurdok közt számvetés.*

Az újszülött visít: búcsúzik, új világra lát;
mélyből merül fel, rúgkapál: a színre lép,
fény, jég szélben őrzi az őt anyamelegét;
hogyminden az övé lesz, nem is adhatja alább,
mert semmi meg nem semmisül.
Ki jól kérdez, jót kap feleletül,
ki rosszul, elbukik. Sorsának csillagát
magával hozza, de sodrába veszi a világ.
A kismamák sok tört vágy megvalósulását,
kudarcaik jóvátételét várják;
pedig a sors pályáit amaz őszanyák
szabják meg, ők őrzik a kezdet és vég ajtaját.

*Születés halál: csak alak —
változás, volt, van, lesz tovább,
mi — hitted — örök palotád,
épül, hull; pár pillanat.*

Óh ifjúság ködfényes álmai:
kíváncsi-hős kalandra szállni ki
a végtelenben s önmagadban!
Az eredendő bűn: vágyaid tűzvészbe borító csóva,
s az őt erény, tisztességed egy: — vadkan angyal.
Miből új élet lesz: külön zengő és egymásba szakadt dal,
testvér test-lélek vakon szikrát vető csókja,
kettős arc: pusztító teremtés, fáklya-lom
befonva tilalmakba, rosszba, jóba;
kihunytt gyönyörből új kedv, fájdalom, —
A herélt szent, a hermafrodita
boldog, vagy a törvény sorsvállaló fia?